

Zygmunt Bauman, David Lyon: *Tekutý dohled*

Olomouc, Broken Books 2013, 150 s.

Můžeme se tedy prozatím shodnout na tom, že digitální dohled je ostrý meč, který dosud nedokážeme otupit: zjevně meč s dvojitým ostřím, jež dosud nedokážeme ovládat. (s. 142)

Téma společenských změn souvisejících s proměnou modernity v tzv. „tekutou modernitu“, postmodernitu, tedy v současnosti zakoušenou modernitu, tentokrát však z perspektivy dohledu, tedy perspektivy monitorování, sledování, třídění, kontrolování a systematického pozorování, je předmětem zatím poslední knihy Z. Baumana *Tekutý dohled*, na které se podílel společně s kanadským sociologem Davidem Lyonem.

David Lyon je kanadský sociolog, který věnoval velkou část své vědecké práce právě otázce dohledu a sociálnímu třídění. V knize *Surveillance Studies. An Overview* definuje dohled jako: „... soustředěnou, systematickou a rutinní pozornost, věnovanou detailům osobnosti za účelem ovlivňování, řízení, ochrany a směřování“ (D. Lyon. *Surveillance Studies. An Overview*. London: Polity Press 2007). Jeho zkoumání reflektuje vývojové tendence dohledu a nezapomíná je sledovat ve světle souvisejících proměn společnosti, až do stádia, v jakém se nachází dohled v současné postmoderní době, kdy je jeho hlavním mediátorem celá škála pokročilých informačních technologií.

Knihy *Tekutý dohled* je zpracována ve formě čtivého knižního rozhovoru. Po krátké předmluvě a úvodu, kde D. Lyon představuje základní strukturu celé publikace a seznamuje čtenáře s konceptem „tekuté modernity“, se otevírá dialog obou autorů v následujících sedmi kapitolách. D. Lyon vždy zahajuje kapitolu položením nosné otázky, k níž se společně oba autoři dále vyjadřují. Nutno podotknout, že se nezdíka diskuse stočí směrem, který ne

zcela odpovídá původní otázce, což však není na škodu věci. Naopak se takto otevírá náhled do širokých souvislostí, které se tématu tekutého dohledu, tj. dohledu v tekuté modernitě, dotýkají.

Při hledání a vysvětlování důvodů proměn charakteru dohledu dialog vychází z pevně ukotveného pojetí Benthamova „panoptika“, resp. „panoptického dohledu“, který M. Foucault považoval za metaforu moderní moci, a postupuje až k analýze současného dohledu ve světě, kde jsou dřívější stabilní „rigidně fixní“ společenské formy již rozpuštěny v tekuté modernitě „post-panoptikální“ (s. 23). Z. Bauman i D. Lyon jsou přesvědčeni, že pochopení osudu panoptika je podstatné pro pochopení principů fungování dohledu v tomto století. D. Lyon ve zkratce vysvětluje, že zatímco panoptický dohled byl založen na praktikách diskurzu, jak jej popisuje M. Foucault, podstata tekutého dohledu tkví v praktikách zpracovávání toku informací. Zde již hlavní překážkou není dostupnost informací jako spíše vlastní limity možností zpracování množství dat, která jsou k dispozici (například prostřednictvím jejich sdílení na sociálních sítích). Zatímco otázka role dohlížitele a jeho moci byla v panoptické struktuře jasně stanovená, tekutý dohled umožňuje pohyb informací mezi různými zpracovateli či dohlížiteli v témže okamžiku kamkoli na světě. Moc se takto dokáže pohybovat rychlostí elektrického impulsu (s. 23).

Baumanem popisovaný postpanoptický svět tekuté modernity a dohled, který je v tomto světě nutně proměněn také v tekutý, reflektuje např. existenci dronů, které nejenže sbírají data, ale mohou také zabýjet na vzdálenost tisíce kilometrů pouhým odosobněným stisknutím tlačítka operátora. Stavebními kameny tekutého dohledu jsou však také například dekompozice reálné osoby do směsi dat, která o sobě sdělujeme při nákupu na internetu, při prostém surfování po internetu, při nákupu kreditní kartou, při užívání svých „smartfou-

nů“, které chytře distribuují naše osobní informace, při letištních kontrolách, při posílání poštovních balíčků, při předložení jakékoli identifikační karty do kategorizovaných databází atd.

Jaké jsou sociální a politické důsledky? D. Lyon hovoří o ztrátě soukromí, anonymity, důvěrnosti, ale také o problémech cti, spravedlnosti, občanských svobod a lidských práv. Podle D. Lyona je důvodem především „sociální třídění“, které dnešní dohled provádí (s. 24).

První diskuse je věnována rozboru dvou odlišných metod sběru informací, typických zástupců současných forem dohledu. Na jedné straně je to existence dronů, které mohou dosahovat velikosti kolibříka a sít informace takřka kdekoli na světě. Drony, které mohou vidět vše a samy být takřka neviditelné, jsou zajištěním takřka nulové možnosti ochrany před sledováním. Na druhé straně to jsou sociální sítě typu Facebook, kde se uživatelé osobními informacemi mohou a chtějí pochlubit.

Z. Bauman považuje za nejpozoruhodnější rys dnešní formy dohledu úspěch, s jakým se podařilo propojit zdánlivě zcela cizorodé skutečnosti. Tam, kde je dron představitelem klasické „panoptické“ myšlenky, kdy je dohlížitel skryt, ale všichni vědí, že „tam“ někde může kdykoli být, a jeho existence je spojena s obavou z neustálého sledování, sociální sítě reprezentují transformaci této obavy z neustálého sledování v obavu z osamocení, separace, vyloučení, a tedy naopak v naději, že už nikdy nebudete sám, která implikuje dobrovolné, radostné vystavování svého nitra na svém profilu. Skutečnost, že je člověk sledován, otevřen, čten, je podle Z. Baumana v současnosti vnímána jako důkaz společenského uznání, důkaz „smysluplné existence“ (s. 34). Palčivým důsledkem jsou pak vlivy na sociální vazby, které jsou vystavěny s ohledem např. na ztrátu soukromí, které jsme nebyli schopni jako společnost v tomto trendu obhájit. Soukromí je v tomto smyslu spíše vězením.

Současná společnost doznání, jak ji Z. Bauman nazývá, fungující na bázi sdílení osobních informací pak ale logicky znevýhodňuje, odmítá či podezírá takové jedince, kteří se tomuto „normálnímu“ trendu, či takřka povinnosti zveřejnění soukromého nepodvoluje. V této společnosti spotřeby jsou pak lidé zbožím, které se samo nabízí a prodává. Cenu (sociální ocenění) určuje přitažlivost na trhu (ve společnosti). Společnost lze takto také třídit podle úspěšnosti výrobků (jež ze sebe lidé utvářejí v rámci socializačního procesu), které přivábí více spotřebitelů (s. 39).

Je možné, aby byl veškerý nový dohled spíše negativním prvkem rozkládajícím sociální sféru, nebo jej lze v něčem považovat také za pozitivní? Autoři reflektují zejména rozdíl v mediovaných vztazích prostřednictvím sociálních sítí oproti tradičním „offline“ vztahům. Svoboda, kterou online svět sociálních sítí a vztahů v nich nabízí, je podle jejich názoru vyvážena prchavostí těchto vztahů a závazků, které se silně odlišují od vzájemnosti silných pout reálné blízkosti motivujících k závazku a stabilitě. „Ubíráme se k technologiím ve snaze najít způsob, jak mít vztah, a přitom se před ním ochránit.“ (Sherry Turkle. *Alone Together: Why We Expect More of Technology and Less of Each Other*. New York: Basic Books 2011)

Druhý rozhovor je věnován otázkám postpanoptických dimenzí tekuté modernity. Diskuse využívá model panoptikonu v návaznosti na Foucaultovo přesvědčení, že tento model dohledu je v podstatných prvcích odrazem modernity. Zde se otevírá diskuse nad posunem od stálého, prostorově ukotveného pevného moderního dohledu k elektronickým tekutým signálům mobilního dohledu. Autoři se zde vymezují k Foucaultovu výkladu moderního dohledu jako k teoretickému východisku, kterého se v některých bodech diskuse o tekutém dohledu mohou přidržet, jinde však jej, s ohledem na společnou interpretaci současného vývoje dohledu, zcela odmítají.

Z. Bauman je přesvědčen, že model panoptikonu je stále aktuální, ovšem nelze mu již připisovat takový význam, jaký měl v době, kdy mu Foucault přiřkl roli univerzálního vzorce nadvlády. Podle Baumana se dnes panoptikon a praktiky s ním spojené aplikují zejména na „nezvládnutelné“ části společnosti na okrajových místech jejich vyloučení (např. věznice). Ovšem daleko zásadnější, ačkoli ne tak zjevně, je dnešní aplikace panoptikonu v Baumanově pojetí, spojená s tím, co Étienne de la Boétie popisuje v knize *Rozprava o dobrovolném otroctví*. Z. Bauman ukazuje, že vzorec nadvlády, který předjímal autor tohoto díla již před několika staletími, se v mnoha ohledech shoduje s tím, co Z. Bauman popisuje v knize *Collateral Damage: Social inequalities in Global Age* jako tzv. „manažerskou revoluci číslo dvě“ (s. 63). V obou případech je popisován nástup strategie moci, která osvobozuje manažery, mocipány od břemene řízení, které je dále přeneseno na ty, jež mají být řízeni. Namísto vynucování je efektivnější lákání. Místo policejního dohledu probuzení touhy. K dosažení úspěchu je kromě racionality třeba využít i všechny zbývající zdroje a čas podřízených: schopnost iniciativy, touhy po dobrodružství, emocionalitu či úsilí o prožitky a zábavu atp. Proti Benthamovu panoptikonu, založenému na omezení možností chovanců, je takto Baumanem popisován panoptikon, který si v tekutém moderním světě vede každý sám v sobě, ve smyslu „udělej si sám“ (s. 64).

S myšlenkou panoptikonu pracují samozřejmě i mnozí další autoři věnující se analýzám dohledu. V textu se D. Lyon a Z. Bauman dále zamýšlejí nad dvěma zásadními koncepcemi navazujícími na princip panoptikonu. Namísto panoptikonu, který udržuje „chovance“ uvnitř a jehož cílem je spíše disciplinovat, přichází Didier Bigo s termínem tzv. „banoptika“, který charakterizuje vyloučení, zákaz, a je svou podstatou orientován zejména bezpečnostními potřebami, a to ven ke střežení hrani-

ce mezi tím, kdo je a není žádoucí, komu je možno udělit vstupní povolení na základě splnění kritérií a koho je třeba kontrolovat a dozorovat (s. 66).

D. Lyon na příkladu hraniční kontroly ukazuje, jak motiv nejistoty a nebezpečí na nadnárodní úrovni prostřednictvím státních a korporátních institucí kategorizuje a třídí společnost, a strategií „banoptika“ profiluje menšinu jako „nevítanou“. Kromě „banoptika“, které je dle Baumana reprezentováno nejen imigračními procedurami, ale také například nainstalovaným kamerovým systémem před vstupy do obchodních center, v rámci kterých už dále platí řád zajištěný osobními panoptiky, D. Lyon diskutuje také další panoptický motiv tzv. „synoptikonu“. Jedná se o termín zavedený Thomasem Mathiesenem, kde proti panoptickému dohledu „hrstka sleduje mnohé“, zde ve světě masmédií „mnozí sledují hrstku“ (s. 72). Tyto dva motivy v jeho pojetí působí společně.

Podle Baumana jde spíše o modifikaci panoptikonu v synoptikon. Chápe tento motiv jako jistý druh onoho zmiňovaného osobního panoptikonu. Profesionálové dohledu, kteří se starají o kategorizaci a zpracování databází, pak podle Baumana působí někde mezi synoptikem a banoptikem jako „inženýři na zpracování dat“ (s. 77). Na základě zpracování databází naplněných synoptickými iniciativami zajišťují kategorizaci potenciálních cílových „kupců“ od těch nejslibnějších až po ty zcela nevhodné pro komerční úspěch. Z. Bauman připodobňuje jejich funkci k telefonickému automatu, který třídí příchozí hovory, resp. volající podle toho, jakým příslibem potenciálního zisku jsou pro firmu, a podle této kategorizace se pak volajícím dostává různého zacházení např. už v délce čekání na operátora (s. 77).

Třetí rozhovor vnáší do diskuse téma, které bude mnohé Baumanovi čtenáře obzvláště zajímat. Kapitola reflektuje téma dohledu ve světle ambivalence pevné modernity, jak ji Z. Bauman popisuje ve

svých klíčových knihách *Modernity and the Holocaust* a *Modernity and Ambivalence*. Autoři poukazují na zřetelnou spojitost byrokratizovaného perfekcionalizovaného oddělení žádoucích a nežádoucích osob ve společnosti (jakého byla historie svědkem během druhé světové války, popřípadě v období stalinismu, se všemi zločinnými, nejen sociálními důsledky) se současným tříděním obyvatelstva do kategorií, kde se jednotlivcům (podle příslušné kategorie) v současnosti dostává odlišného zacházení. Byť jsou důsledky nesrovnatelné, podle autorů je vzorec pro kategorizaci, který spatřují v současných organizačních strukturách a také v současných praktikách dohledu, analogický.

Podle Z. Baumana jsou dnes motivy modernity podobné jako před 80. lety. Stále stejná snaha o modernizaci a dosažení ideálního řádu, panství člověka nad přírodou a nad dějinami bez prostoru pro nahodilost. Avšak nyní jsou dřívější „primitivní“ metody, které společnost na cestě modernizace dovedly krom jiného například k eliminaci nežádoucích osob v koncentračních táborech, nahrazeny (možná spíše doplněny) novými metodami, jako je distancování, jednání na dálku, automatizace (s. 86). Podle Baumana nejzásadnějším důsledkem technologického pokroku v distancování, působení na dálku a automatizaci je progresivní a patrně nezadržitelné oprošťování našich skutků od mravních omezení (s. 87). Motivem není potřeba něco vyrobit, motivem je schopnost to vyrobit a možné důsledky, etika, morálka jsou až na druhém místě. Z. Bauman popisuje, že v takovém momentě se dostáváme do situace, kdy se roztéká mravní zodpovědnost za lidské skutky a jen těžko lze takovou odpovědnost autoritativně požadovat a naplňovat. Například to jsou automatizované samonaváděcí střely, popřípadě autonomní drony, které si konečně mohou samy vybírat hlavu, kterou setnou, čímž se zodpovědnost za čin a jeho důsledky jaksi adiaforizovala (Bauman již dříve definuje

adiaforizaci jako odírání, olupování mezilidských vztahů o jejich morální význam, smysl, vyloučení těchto vztahů ze sféry morálního hodnocení, jejich chápání jako morálně indiferentních). Zabití nevinní lidé jsou takto důsledkem technické chyby, ze které si můžeme vzít ponaučení pro příště. V žádném případě se však nejedná o trestný čin.

Současnou modernitu a její spěšnou snahu o modernizaci – a platí to tedy podle Baumana samozřejmě i pro úvahy o technologii, která naplňuje úkoly modernity – lze připodobnit k ostří meče. Tam, kde na jedné straně řeší zamýšlený úkol, současně může působit nechtěné poškození anebo může být zneužita. Ambivalence vývoje technologie dohledu na cestě k chváhodným cílům spočívá právě v této možné dvousečnosti. Z. Bauman zdůrazňuje, že při stanovování rámce vývoje technologií dohledu by nemělo záležet na velkém množství případů potenciálního chváhodného použití technologie, to totiž neurčuje sociální a etickou hodnotu této technologie. Měla by to být perfektní kalkulace rizik a výpočet zisků a ztrát sociálních, morálních, které by měly stanovit tento rámec (s. 98).

Čtvrté téma diskuzi o dohledu zaměřuje čistě na bezpečnostní hledisko. Autoři reflektují rostoucí potřebu zvýšení bezpečnosti a předcházení rizikům, kterou lze ve společnosti sledovat. Tématem je zde závislost na tom, co bychom označili jako bezpečí. Podle D. Lyona se usilovně pokoušíme technologiemi dohledu reagovat na život ve strachu, který je pro současnou společnost typický. Ovšem každé naše úsilí plodí nová rizika, další obavy, se kterými je nutno se vyrovnat (s. 101). Z. Bauman v této souvislosti mluví, kromě závislosti na bezpečí, také o dvou dalších důvodech stálého nárůstu dohlížecích, selektivních a oddělujících opatření. Jednak je nutno označovat nepřátele nebezpečí, ať už vnější či vnitřní, a současně je nutno se vyhnout také tomu, abychom nebyli sami jednotlivě

započítání mezi ně. Nástroje dohledu nás samotné podle Baumana definují jako slušné lidi a potvrzují naši početnou existenci ve společnosti dohlížených. Z. Bauman vyslovuje myšlenku, že paradoxem tohoto světa je skutečnost, že jsme před nebezpečím chráněni lépe než všechny generace minulé, „před-elektronické“ a současně, více než kdy v minulosti, zakoušíme všudypřítomný pocit nebezpečí (s. 104). Představa některých, že zdokonalování technologie dohledu může zaručit bezpečí, nebo dokonce mír, je podle autorů zcela mylná.

V *pátém* rozhovoru je téma dohledu provázáno s dalšími klasickými tématy obou autorů. Tak se diskutuje masové měřítko dohledu prováděného v souvislosti se spotřebováváním prostřednictvím pokročilých informačních technologií a souvislost sociálního třídění. Oba autoři si všimají příjemného cíleného marketingového „svádění“ zákazníka společnostmi, jako je Amazon, Facebook či Google, jež je podloženo systematickým dlouhodobým dohledem nad jeho projevovanými potřebami v prostředí informačních technologií. Z. Bauman dokonce mluví o třetí fázi hegelovské triády. Ovšem, autoři reflektují, že analytické sofistikované zpracovávání těchto synoptických projevů přispívá ke kumulaci znevýhodnění. Izolaci a marginalizaci těch, kteří nejsou v dané vrstvě nabídky zboží a služeb, ale i vzdělávání a zdravotní péče potenciálně rentabilní (s. 122).

Šestý rozhovor: Po diskusích o otázkách povahy tekutého dohledu a tekutosti post-modernity se autoři pokoušejí hledat nějaké etické kotvy a východiska z tlaku současných rostoucích nároků dohledu jakožto důsledku tekuté modernity. V souvislosti se současnou situací dohledu, kdy jsou běžně lidská těla tzv. „informatizována“ (s. 129), jsou převáděna do digitálně zpracovatelných databází, se opět nutně připomíná Baumanovo téma adiaforizace a separace jednání od etického hodnocení prostřednictvím techniky. Tendenci dekompozice celku na jednotlivé dílčí vlast-

nosti s možností jejich opětovného spojení připisuje Z. Bauman opět modernitě. Potřebě vše „diferencovat, klasifikovat a evidovat“ (s. 131). Dekompozice se však dnes podle Baumanových slov užívá masově v rámci pozmeněné strategie moderní tekuté společnosti spotřebitelů a jejím důsledkem je ztráta vnímání druhého jako lidské osoby, jako předmětu morálky se svými právy, ale zejména jako objektu mé zodpovědnosti (s. 131). Kafkova *Proměna*, tentokrát však ve zboží, které je pouze souborem charakteristik, jež si lze navolit podle potřeby, a které takřka není možné považovat za mravní entitu. Tento přístup je však stejný pro bezpečnostní složky, stejně jako pro seznamovací agentury. Jak se tedy vyrovnat s etickými konsekvencemi dohledu? D. Lyon se domnívá, že cestou není ani toliko hledání alternativních metod dohledu, jako spíše přehodnocení, zkoumání těch stávajících s ohledem na jejich reálné účinky a apelaci na charakter dohledu jakožto péče (s. 133). Z. Bauman s tímto názorem souhlasí, avšak nezapomíná dodat, že dohled se aplikací v péči může sice zbavit některých svých mravních slabin, ovšem nikdy ne zcela. Složka dohledu, která bude vždy vzbuzovat morální pochybnosti, je podle Baumana z podstaty dohledu neoddělitelná.

Sedmý rozhovor: Pravděpodobně jako důsledek fatálnosti současného vývoje v sevření dohledu, který přirozeně vyrůstá z povahy modernity, jak ji autoři popisují, vyplynulo i poslední nosné téma rozhovoru. Zamyšlení nad „jednáním a nadějí“. Modernita je mnohem méně pevná, vše ustálené valem mizí a proti všudypřítomné rozpolcenosti, kterou autoři pociťují, stojí pouze konstruované jistoty rizikových společností (s. 139). V této perspektivě dle D. Lyona lidé jen těžko hledají naději či optimismus. Ovšem lidé jsou schopni věci měnit a činí tak. To je podstatné pro udržení naděje. Podle Baumana je člověk bytostí, která nedokáže ani nemůže žít v přesvědčení, že je vše ztraceno, aniž by přišla o své

lidství. V jeho výkladu je slabost naděje dána právě tím, že jednání je v krizi, že nelze určit dostatečně mocného činitele, který by slova proměnil v činy – tedy překročil hranici mezi zárukou vykonání správných věcí (typické pro politické reprezentace) a reálnou mocí je vykonat. Naděje je pak vkládána do alternativ nových činitelů. Například: dokáže internet to, co jsme nedosáhli změnou vládní strany? Zajistí lepší nástroje dohledu to, nač nestačila léta kázání a formulování etických kodexů (s. 141)? Víra v tyto naděje podle Baumana udržuje naše duševní zdraví v pořádku. Z Bauman je však přesvědčen, že bude trvat ještě velmi dlouho, než pro naše naděje nalezneme bezpečné kotviště.

Mnohé z rozhovorů obou autorů končí velmi otevřeně a některé z položených otázek nejsou zcela uspokojivě zodpovězeny. Autoři nicméně nabízejí zajímavou analýzu současného digitalizovaného dohledu ve světle sociálních, politických, etických a morálních souvislostí. Analýza se opírá o hluboké znalosti evropské historie, z níž vycházejí a kterou ukazují nejen jako bod na časové ose vývoje dohledu, ale také jako zdroj zkušenosti a ponaučení pro vhodné rámcování budoucího vývoje v této oblasti. Dle Z. Baumana je nutno si uvědomovat vlastní zodpovědnost, kterou neseme za sebe samé, za druhé lidi, a to i v budoucím světě, v němž už nebudeme fyzicky schopní zodpovědnost nést. Současné jednání a myšlenky, které mohou ovlivnit druhé lidi, utvářejí tuto naši zodpovědnost a jsou důvodem pro to, abychom jednali tak, jako bychom nadále byli schopni přijímat odpovědnost za tyto slova a činy.

Kniha *Tekutý dohled* si díky příjemné formě knižního rozhovoru Zygmunta Baumana a David Lyona pozvolna získává Vaši plnou pozornost, která se prohlubuje s každým dalším tématem rozhovoru. Myšlenky na konsekvence předložených diskusí si však udrží váš zájem i nadále po jejím přečtení, zejména při rozjímání například nad tím, proč jste si vlastně zřizovali svůj profil

na Facebooku, Twitteru, Linked in nebo zda je bezkontaktní kreditní karta ve vaší peněženice vlastně tak výhodná anebo zda částka, kterou ušetříte při nákupu na „Tesco club card“ odpovídá množství informací, které za ni o sobě takto prodáváte.

Miloslav Kučera

Niklas Luhmann: *Realita masmédií*
Praha, Academia 2014, 144 s.

Realitu masmédií sepsal Niklas Luhmann v době, kdy již téměř dokončil výzkumy hlavních sociálních systémů (věda, ekonomika, právo, umění atd.) a připravoval k vydání i svůj „druhý magnum opus“ (po epistemologické studii *Sociální systémy*), který nese v překladu německého originálu název *Společnost společnosti* či v překladu anglického názvu *Teorie společnosti*. Kniha tak přichází v pozdním období, kdy se Luhmann opírá o precizní konceptuální a teoretickou výbavu a využívá ji na drobnější, ale o to výraznější jevy (v polovině devadesátých let) – protestní sociální hnutí, ekologie a právě masmédiá.

V recenzi bude hodnocení vyplývat ze skutečnosti, že kniha se zařazuje do veliké a rozmanité oblasti teorie médií a výzkumu masové komunikace. Recenze by tak měla zhodnotit dílo prostřednictvím odpovědí na otázky: Čím je výzkum masmédií ze sociologické perspektivy charakteristický? A jak může tato dvacet let stará studie posloužit pro porozumění současnému vývoji masmédií? Tato kritéria, jak se domnívám, rozhodují o hodnotě díla, které bylo v tomto roce v překladu nabídnuto širší české sociologické obci.

Závažným nedostatkem je vzhledem k obtížnosti textu absence předmluvy či doslovu pro české vydání, neboť není možné říci, že by měla monografie jen na základě svého, na první pohled nadějně vyhlížejícího, rozsahu o 140 stranách a k tomu strukturovaná do šestnácti kapitol sloužit